

РЕЦЕНЗІЯ

доктора юридичних наук, професора

Єрмоленка Дмитра Олександровича

на дисертаційну роботу Дмитрієвої Марії Михайлівни на тему:

«Реалізація принципу правової визначеності: вітчизняний і зарубіжний досвід», подану на здобуття наукового ступеня

доктора філософії з галузі знань 08 Право, за спеціальністю 081 Право

Актуальність теми дисертації. Реалізація принципу правової визначеності суттєво впливає на стабільність всієї правової системи, її окремих елементів, що формують та розвивають юридичну практику. Як відомо, нормативно-правовий акт, в умовах стрімкого розвитку суспільних відносин, не завжди «встигає» своєчасно та ефективно їх регулювати, що, в свою чергу, може призводити до прогалин у нормативно-правовому регулюванні, колізій між нормативно-правовими актами. Комплексний характер принципу правової визначеності зумовлює його значний регулятивний потенціал для всіх стадій правового регулювання, що свідчить про його практичну цінність. Зазначене підкреслює актуальність уточнення поняття «принцип правової визначеності», його змісту та функцій, конкретизації вимог правової визначеності.

Важливість принципу правової визначеності зумовлена тим, що його реалізація гарантує якість та ефективність законодавчої та правозастосовчої діяльності. Принцип правової визначеності є одним з ключових елементів механізму реалізації головного обов'язку держави – утвердження і забезпечення прав і свобод людини (ст. 3 Конституції України). Мета його реалізації полягає у забезпеченні нормальних умов життя особистості, яка взаємодіє з органами держави на всіх рівнях, коли людина має реальну можливість обирати моделі поведінки та прогнозувати правові наслідки своїх дій (бездіяльності). Слід підкреслити, що правова визначеність стає частиною правової дійсності лише в тому випадку, коли прогнозовані наслідки дій (бездіяльності) людини не тільки передбачено законом, аде й реально настають.

Зміст та сфера реалізації принципу правової визначеності не можуть бути обмежені рамками однієї або декількох галузей права. Цей принцип призначений забезпечити чи не найважливішу якість права – визначеність. Тому є всі підстави для віднесення принципу правової визначеності до загальних (загальноправових) принципів права.

Таким чином, тема дисертації Дмитрієвої М.М. є затребуваною науковою проблемою, яка потребує теоретичного осмислення, має практичне і теоретичне значення.

Актуальність дисертації Дмитрієвої М.М. підтверджується її приналежністю до планів наукових досліджень Запорізького національного університету на 2016-2020 роки та на 2020-2025 роки. Крім того, тема дослідження пов'язана з Пріоритетними напрямками розвитку правової науки на 2016-2020 роки, затверджених постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 03.03.2016 року, а також на 2021-2025 роки, затверджених постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 26.03.2021 року № 12-21. Роботу виконано відповідно до напрямів реалізації «Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки» від 11.06.2021 р. № 231/2021.

Мета дисертаційного дослідження Дмитрієвої М.М. полягає у дослідженні вітчизняного і зарубіжного досвіду реалізації принципу правової визначеності. Досягнення поставленої мети забезпечено шляхом вирішення наступних задач: проаналізовано ґенезу уявлень про правову визначеність, виділено її основні етапи та особливості; охарактеризовано тлумачення принципу правової визначеності у вітчизняній і зарубіжній юридичній науці у другій половині XX – XXI ст.; обґрунтовано методологію дослідження реалізації принципу правової визначеності; досліджено правові засади реалізації принципу правової визначеності; охарактеризовано реалізацію принципу правової визначеності у правотворчості й законодавчій техніці; описано особливості реалізації принципу правової визначеності у правозастосуванні; проаналізовано реалізацію принципу правової визначеності у правовій системі України; виявлено основні проблеми й

обґрунтовано перспективи реалізації принципу правової визначеності в умовах глобальних викликів і загроз.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації. Дисертація Дмитрієвої М.М. характеризується комплексним, системним підходом до предмету дослідження. Положення, висновки і пропозиції, представлені в дисертації, відзначаються належним рівнем їх обґрунтованості та системності опрацювання, що свідчить про високий рівень методологічної культури дисертанта, здатність продукувати нові ідеї, розв'язувати комплексні теоретичні й практичні проблеми на основі системного наукового світогляду.

Обґрунтованість сформульованих у дисертації положень і висновків забезпечена емпіричними даними (правові акти, судові рішення, ухвали, постанови), у яких йдеться про вимоги принципу правової визначеності.

Слід відзначити комплексний характер дослідження, який полягає у всебічному аналізі правової визначеності як ідеї, поняття, принципу, складника верховенства права; історико-правового і філософсько-правового осмислення підґрунтя принципу правової визначеності, його онтологічних, гносеологічних, аксіологічних і антропологічних аспектів; теоретико-правової характеристики особливостей реалізації принципу правової визначеності не лише у правотворчості, законотворчості і правозастосуванні, а й у інституційній, ідеологічній підсистемах правової системи України; загальнотеоретичному аналізі проблем і перспектив реалізації принципу правової визначеності в умовах глобальних викликів і загроз.

Дисертація Дмитрієвої М.М. має теоретико-прикладний характер, а її наукова значущість полягає у висвітленні результатів дослідження у наукових статтях, в апробації результатів дослідження на міжнародних науково-практичних конференціях, у впровадженні результатів дослідження на практиці (за основним місцем роботи); використанні результатів дослідження в освітньому процесі ЗНУ. Окрім зазначеного, обґрунтованість отриманих результатів, наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації, забезпечена емпіричними даними, які охоплюють використання власного досвіду роботи автора.

Отже, результати дисертаційного дослідження Дмитрієвої М.М., які винесено на захист, є обґрунтованими, достатньо аргументованими, логічними, переконливими, мають високий ступінь наукової новизни та практичне значення.

Рівень виконання поставленого наукового завдання, оволодіння здобувачем методології наукової діяльності. Досягнення поставленої мети і виконання дослідницьких завдань стало можливим завдяки використанню автором предметно обумовленої методології дослідження, представленої філософсько-світоглядними підходами, загальнонауковими і спеціальними методами і прийомами наукового пізнання. Серед філософсько-світоглядних підходів використовувалися: цивілізаційний, формаційний, діалектичний, синергетичний, аксіологічний, антропологічний. Серед загальнонаукових методів і засобів використовувалися: структурний, функціональний, типологічний; серед конкретно-наукових методів використовувалися: історико-правовий і метод періодизації, формально-догматичний, порівняльно-правовий, логіко-юридичний. У роботі було використано аналіз і синтез, індукцію і дедукцію, принципи цілісності, єдності теорії та практики, детермінізму. Специфіка предмету дослідження принципу правової визначеності та його зв'язку з правовою невизначеністю зумовила необхідність використання основних положень як класичної, так і некласичної методології юридичної науки.

Постановка завдань, визначення мети, об'єкта і предмета дослідження є чіткими, зрозумілими й такими, що цілком відповідають загальним вимогам. Поставлені наукові завдання виконано на високому методологічному рівні, мета дослідження досягнута. Дисертант опанував необхідні компетенції для рівня доктора філософії.

Структура дисертації. Робота складається з анотації, вступу, трьох розділів, які об'єднують вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Структура дисертації відповідає меті і поставленим дослідницьким завданням, дозволяє логічно, критично й виважено розглянути поставлені питання, сформулювати виважені висновки.

Позитивне враження справляє джерельна база роботи яка, поряд із правовими актами (конвенції, договори, декларації, закони, судовою практикою), представлена науковими працями вітчизняних і зарубіжних теоретиків і філософів права, конституціоналістів, а також фахівців галузевих юридичних наук, які зробили вагомий внесок до теоретико-правового конструювання суспільних відносин, пов'язаних із реалізацією принципу правової визначеності. Зазначене свідчить про комплексне й ґрунтовне опрацювання проблематики, високий рівень наукової підготовки авторки та її наукову зрілість. Наукові положення та рекомендації є достатньо аргументованими, базуються на аналізі вітчизняної судової практики, практики ЄСПЛ, КСУ, ВС.

У вступі автором здійснюється обґрунтування вибору теми дослідження, доведена її актуальність; зазначено зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами; визначено мету, завдання, об'єкт, предмет і методи дослідження; розкрито наукову новизну та практичне значення отриманих результатів, надано відомості щодо апробації, а також щодо кількості публікацій, у яких відображено основні положення дисертаційного дослідження.

У першому розділі дисертації розглянуто ґенезу уявлень про правову визначеність, а також тлумачення принципу правової визначеності у вітчизняній і зарубіжній юридичній науці. Окремий підрозділ присвячено обґрунтуванню методології дослідження реалізації принципу правової визначеності. Автором доведено, що єдність онтологічних, ґносеологічних, антропологічних і аксіологічних чинників обумовила появу сукупності вимог, які висувалися щодо розробки, прийняття та застосування закону. Обґрунтовано, що правове підґрунтя й змістовне наповнення ідеї правової визначеності відбувається у римському праві шляхом утвердженням правила *res judicata*, яке означало остаточність і незмінюваність судових рішень та розумінням необхідності поєднання стабільності й динамічності правових норм, що втілюється у нових вимогах до права народів, яке має бути більш динамічним, гнучким, здатним пристосовуватися до нагальних потреб. На основі аналізу, узагальнення й систематизації сучасних наукових джерел

вітчизняних і зарубіжних учених виокремлено основні напрями й аспекти дослідження правової визначеності.

У другому розділі дисертації досліджено правові засади реалізації принципу правової визначеності, які об'єднано у три групи: правові акти на міжнародному рівні; правові акти на регіональному, зокрема європейському рівні; правові акти у національному праві та охарактеризовано закріплення окремих вимог і принципу правової визначеності у правових актах. Доведено, що сутнісне наповнення ідеї правової визначеності відбувається в процесі тлумачення Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини Європейським судом з прав людини. У розділі проаналізовано реалізацію принципу правової визначеності в правотворчості й законодавчій техніці, описано особливості реалізації принципу правової визначеності у правозастосуванні

У третьому розділі проаналізовано реалізацію принципу правової визначеності у правовій системі України, виявлено основні проблеми й обґрунтовано перспективи реалізації принципу правової визначеності в умовах глобальних викликів і загроз. У розділі обґрунтовано, що принцип правової визначеності постає у якості фундаментального принципу правової системи, який покликаний забезпечувати стабільність та ефективність правового регулювання, функціонування правової системи, з одного боку, розвиток і адаптацію правової системи до нових умов, її здатність формувати й застосовувати адекватні сучасним реаліям правові норми. Автор слушно наголошує, що в умовах глобальних викликів і загроз простежується порушення реалізації принципу правової визначеності, насамперед, у сфері прав людини (таких, як: право на охорону здоров'я, право на медичну допомогу, право на свободу і особисту недоторканність), правопорядку, безпеки. За таких умов важливого значення набуває реалізація принципу правової визначеності у тих галузях та інститутах права, які найбільшою мірою пов'язані з безпекою людини, країни, держави, економічним середовищем.

Завершується дисертація розгорнутими висновками, у яких узагальнено результати комплексного дослідження вітчизняного й зарубіжного досвіду реалізації принципу правової визначеності.

Новизна представлених теоретичних результатів проведених здобувачем досліджень, повнота викладу в опублікованих працях. Дисертація Дмитрієвої М.М. є одним із перших у сучасній вітчизняній юридичній науці комплексним дослідженням, у якому на монографічному рівні викладено проблеми реалізації принципу правової визначеності крізь призму вітчизняного й зарубіжного досвіду.

У роботі сформульовано низку положень і висновків, що були отримані вперше і мають високий ступінь наукової новизни.

Зокрема, виокремлено й охарактеризовано основні напрями й аспекти дослідження правової визначеності у сучасній вітчизняній і зарубіжній юридичній науці.

Автором уперше виявлено характерні ознаки правової визначеності, а саме: є різновидом соціальної визначеності; діалектично пов'язана з правовою невизначеністю; обумовлена ознаками права як специфічного явища; відображає перехід від одного якісного стану права до іншого; пов'язана з владним регулюванням (державним і соціальним) суспільних відносин; має загальний характер (охоплює основні сфери суспільних відносин); має конкретно-історичний характер; є результатом цілеспрямованого і системного правового регулювання, що відбувається за допомогою комплексу юридичних засобів і забезпечується шляхом дотримання формалізованих вимог, закріплених у відповідному принципі.

Дисертантом сформульовано дефініцію поняття правової визначеності як якісної характеристики права яка відображає правову передбачуваність і прогнозованість для людини, суспільства, держави; оптимальне врегулювання суспільних відносин, яке поєднує правову стабільність і правовий розвиток; забезпечується обмеженням дискреційних повноважень та дотриманням сукупності змістовних і процедурних вимог до формулювання, викладу, реалізації й

застосування норм права, які в своїй взаємодоповнюваності поєднуються у відповідному принципі.

Здобувачем обґрунтовано авторське бачення реалізації принципу правової визначеності як специфічної юридичної конструкції яка відображає цілеспрямовану і системну діяльність суб'єктів права, спрямовану на врегулювання суспільних відносин за допомогою встановлення сукупності взаємопов'язаних вимог до норм права, правотворчої, правозастосовчої діяльності та їх суб'єктів, обмеження дискреційних повноважень, поєднує пізнавальний (когнітивний), нормативний, аксіологічний характер; визначається рівнем розвитку юридичної техніки та правозастосування; корелятивно пов'язана з потребами та свідомістю людини.

У роботі удосконалено: періодизацію ґенези вимог правової визначеності та їх осмислення як результату єдності онтологічних, ґносеологічних, аксіологічних і антропологічних чинників; положення, згідно якої правова визначеність є комплексним поняттям, яке, з одного боку, відображає якісний стан права, що досягається шляхом реалізації сукупності вимог закріплених у відповідному принципі, і в цьому сенсі пов'язане з позитивним правом та його вимогами, а з іншого боку - це вимога з боку людини до права, до викладу його норм, їх чіткості, зрозумілості, доступності, стабільності і пов'язане з природним правом, правами людини та відображає «внутрішню моральність права»; поглиблено розуміння особливостей реалізації принципу правової визначеності у правотворчості й правозастосуванні з урахуванням вітчизняного й зарубіжного досвіду, практики ЄСПЛ; положення, що реалізація принципу правової визначеності, поряд із нормативною та функціональною підсистемами, простежується в інституційній, ідеологічній та комунікативній підсистемах правової системи України та забезпечує її функціонування, розвиток, безпеку, ефективність правового регулювання.

Крім зазначеного, у роботі містяться положення й висновки, які дістали подальшого розвитку: положення про наукову доцільність та евристичний потенціал використання класичної і некласичної методології у розумінні правової визначеності; положення про джерела твердого і м'якого права, у яких прямо чи опосередковано закріплено принцип правової визначеності, його вимоги; положення про змістовне наповнення принципу правової визначеності, його особливості у різних галузях права, що обумовлюється специфікою правовідносин, які ними регулюються; положення, що в умовах глобальних викликів і загроз досягнення балансу між вимогою правової визначеності, дотриманням законності та потребами адаптації забезпечується стандартом «розумності» та легітимними очікуваннями.

Обґрунтовані автором положення, висновки і рекомендації у своїй сукупності забезпечують цілісність наукової новизни здійсненого дослідження.

Оцінка наукового рівня дисертації і наукових публікацій здобувача. Всебічний аналіз дисертації та наукових публікацій Дмитрієвої М.М. засвідчують логічність структури дослідження, що надало можливість дисертанту правильно визначити мету, об'єкт, предмет і завдання роботи, комплексно і повно проаналізувати обрану тему.

Доведеність наведених дисертантом висновків базується на предметно обумовленому використанні сукупності філософсько-світоглядних підходів, загальнонаукових і спеціальних методів та прийомів наукового пізнання. Специфіка предмету дослідження принципу правової визначеності та його зв'язку з правовою невизначеністю зумовила необхідність використання автором основних положень як класичної, так і некласичної методології юридичної науки. У роботі проаналізовано значну кількість джерел (405). У дослідженні вітчизняного і зарубіжного досвіду реалізації принципу правової визначеності важливу роль відіграє опрацювання англomовних джерел зарубіжних авторів, що було й здійснено автором. Зазначене вище уможливило вирішення наукової проблеми.

Значення одержаних результатів для науки й практики та рекомендації щодо їх можливого використання. Сформульовані та аргументовані в дисертації

теоретичні положення, висновки і пропозиції впроваджено і надалі можуть бути використані: у науково-дослідній сфері – для поглибленого вивчення та аналізу правових норм, правотворчої і правозастосовної діяльності крізь призму принципу правової визначеності; для подальших досліджень загальнотеоретичних питань принципу правової визначеності, його змістовного наповнення й тлумачення; у навчальному процесі – при викладанні навчальних дисциплін, при підготовці відповідних навчальних, навчально-методичних і навчально-практичних матеріалів (акт впровадження Запорізького національного університету від 30.03.2023 р.); у правотворчій діяльності – при розробці й прийнятті нормативних актів посадовими особами органів державної влади й місцевого самоврядування, посадовими особами підприємств, установ, організацій; правозастосовчій діяльності – при прийнятті індивідуальних правових актів, зокрема, ухваленні судових рішень (акт впровадження Запорізького апеляційного суду від 31.03.2023 р.); у підготовці суддів, у закладах підвищення кваліфікації державних службовців та службових осіб місцевого самоврядування, з метою підвищення ефективності їхньої практичної діяльності.

Отримані результати дисертаційного дослідження Дмитрієвої М.М. «Реалізація принципу правової визначеності: вітчизняний і зарубіжний досвід» можуть бути використані в подальшому, а саме: у науково-дослідній сфері, у поглибленні розуміння принципу правової визначеності та його реалізації в умовах європейського та євроатлантичного розвитку України з урахуванням глобальних викликів і загроз; у навчальному процесі, у викладанні не лише дисциплін загальнотеоретичного й філософсько-правового блоку, а й галузевих дисциплін у тій частині, які пов'язані з реалізацією принципу правової визначеності; у правотворчій і правозастосовчій діяльності, зокрема при прийнятті індивідуальних правових актів, ухваленні судових рішень.

Повнота викладу наукових положень, висновків і рекомендацій в наукових публікаціях, зарахованих за темою дисертації. Основні положення та висновки дослідження, що сформульовані в дисертації, знайшли відображення у 9 публікаціях, серед яких 1 публікація у виданні, що індексується в наукометричні

базі (Web of Science); 1 стаття у зарубіжному виданні; 3 статті у виданнях, включених МОН України до переліку наукових фахових видань з юридичних наук; 4 тезах доповідей, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації.

Загальна кількість публікацій автора, їх обсяг і змістове наповнення відповідає вимогам Міністерства освіти і науки України. Зазначені публікації повною мірою висвітлюють основні наукові положення дисертації. Участь дисертанта у міжнародних науково-практичних конференціях, апробація результатів дослідження у поєднанні зі статтями, в яких відображені положення дисертації і результати проведених досліджень, повною мірою засвідчують, що дисертація пройшла належну апробацію та є самостійною науковою працею, що має завершений характер.

Зазначене свідчить, що дисертація Дмитрієвої М.М. «Реалізація принципу правової визначеності: вітчизняний і зарубіжний досвід» виконана на належному науковому рівні.

Відсутність порушень академічної доброчесності. Дисертація є самостійно написаною кваліфікаційною науковою працею із науково-обґрунтованими висновками та рекомендаціями, які виставлені авторкою для публічного захисту. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідні джерела. У роботі відсутнє привласнення чужих ідей, результатів або слів без оформлення належного цитування. Таким чином, у дисертаційному дослідженні Дмитрієвої Марії Михайлівни «Реалізація принципу правової визначеності: вітчизняний і зарубіжний досвід», відсутні порушення академічної доброчесності.

Питання для дискусійного обговорення та недоліки дисертації щодо її змісту та оформлення. Загалом високо оцінюючи дисертацію, її теоретичне і практичне значення, слід зауважити, що як будь-яке наукове дослідження, вона містить дискусійні питання, які потребують додаткової аргументації або пояснень під час захисту:

1. Концептуалізація принципу правової визначеності тісно пов'язана із осмисленням правової невизначеності та співвідношення правової визначеності й

правової невизначеності. У дисертаційному дослідженні авторка звертається до проблем тлумачення правової невизначеності мислителями і вченими. У сучасній юридичній науці основна увага приділяється дослідженню концепції правової визначеності, в той час як невизначеність у більшості випадків розглядається у якості дефекту правотворчості чи правозастосування. Водночас, аналіз практики ЄСПЛ свідчить, що Суд надає більш широке тлумачення концепції правової визначеності та не обмежує сферу її дії виключно писаним законодавством. Так, у вже згадуваній справі *Sunday Times v. The United Kingdom* Суд відмітив, що формула «передбачена законом» не вимагає обов'язкової наявності письмового нормативного акту у кожному конкретному випадку; законодавчий акт вимагається лише у тому випадку, якщо норми загального права настільки розпливчаті, що не відповідають принципу правової визначеності.

Під час прилюдного захисту потребує уточнення Ваше бачення співвідношення правової визначеності й правової невизначеності в умовах прискореного суспільного розвитку, ускладнення суспільних відносин та появи численних викликів і загроз для людини, суспільства і держави.

2. У сучасній вітчизняній юридичній науці поширеною є теза, згідно з якою принцип правової визначеності прямо не закріплений у національному законодавстві. Водночас, у підрозділі 2.1. Правові засади реалізації принципу правової визначеності, Ви систематизуєте й характеризуєте три групи правових актів: правові акти на міжнародному рівні; правові акти на регіональному, зокрема європейському рівні; правові акти у національному праві і розвиваєте «положення про джерела твердого і м'якого права, у яких прямо чи опосередковано закріплено принцип правової визначеності, його вимоги» (с. 24).

У зв'язку з цим постає питання: у чому полягає наукова доцільність звернення до актів м'якого права, які за своєю природою мають рекомендаційний характер?

Слід зауважити, що зазначені зауваження мають більше рекомендаційний чи дискусійний характер і не впливають на загальну позитивну оцінку результатів

дисертаційного дослідження та жодним чином не ставлять під сумнів вагомість наукових здобутків автора.

Висновок. Дисертація Дмитрієвої М.М. «Реалізація принципу правової визначеності: вітчизняний і зарубіжний досвід», представлена здобуття ступеня доктора філософії, є завершеним науковим дослідженням, самостійно підготовленою кваліфікаційною науковою працею, у якій отримано науково обґрунтовані та практично значущі результати, що вирішують важливе наукове завдання. За актуальністю обраної теми дисертації, ступенем обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, новизною і повнотою викладу в опублікованих наукових працях дисертація повністю відповідає вимогам, передбаченими Порядком присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 12.01.2022 р. № 44, а її автор – Дмитрієва Марія Михайлівна – заслуговує на присудження ступеня доктора філософії у галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 – «Право».

РЕЦЕНЗЕНТ:

**доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри цивільного права,
Запорізького національного університету**

Дмитро ЄРМОЛЕНКО